

ГРОМАДЯНСЬКА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У КОНТЕКСТІ ПОЛІТИЧНОГО СЬОГОДЕННЯ

Оксана ГУМЕНЮК

Copyright © 2008

Сутнісний зміст: визначено передумови, що впливають на формування громадянської відповідальності української молоді (громадянське суспільство, громадянська свідомість, громадянська самосвідомість, громадянська відповідальність); обґрунтовано соціально-психологічні механізми громадянської відповідальності (персоналізація, персоніфікація, ідентифікація, менталізація, цілепокладання, рефлексія); проаналізовано відмінності між незалежним і взаємозалежним Я, індивідуалістами і колективістами у контексті відповідального ставлення старшокласників і студентів до суспільного повсякдення.

1. БАЗОВІ ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Сьогодні проблема формування громадянської відповідальності молоді, ускладнюючись суперечливими процесами становлення українського державотворення, є актуальною, оскільки пов'язана із процесами демократизації та гуманізації усіх сфер суспільного життя країни. Вона вдало висвітлена як у "Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності" (М.Й. Боришевський, О.В. Сухомлинська та ін.), так і в "Концепції громадянської освіти в Україні" (І. Жадан, Л. Мисик та ін.).

Відомо, що важливою сприятливою умовою становлення громадянської відповідальності молоді є наявність *громадянського суспільства* і *демократичної держави*. У першому випадку добровільні організації, спілки тощо створюються на підґрунті "самостійного, вільного від втручання держави, розвитку громадян, вираження їх власної активності, ініціатив і потреб" [10, с. 46]. Крім того, *громадянське суспільство, єднає людину і державу*, створює передумови для задоволення її матеріальних і духов-

них потреб, особистих та суспільних інтересів. Водночас воно "здатне бути опонентом і партнером держави, створювати простір для громадянської ініціативи та виступати важливою сферою соціалізації індивідів" [10, с. 46]. "Громадянське суспільство, на відміну від політичних структур, керується у своїй поведінці та діяльності протилежно іншими мотивами, ніж представники держави. Серед цих мотивів, щонайперше, вирізняються моральний, науковий і навіть релігійний" [7, с. 82]. У їхній сукупності функціонує виробничо-правова діяльність, яка смислово збагачує різні форми людської активності, визначає головні напрямки докладання громадянами фізичних, розумових і моральних сил.

У будь-якому разі громадянське суспільство не уподібнюється з державою і водночас не існує без останньої як її своєрідна опозиція. Воно є "суспільством громадян, котрі мають права і свободи, охоплює сукупність інститутів і відносин як наслідок діяльності людей, спрямованої на задоволення їхніх інтересів і потреб; це політична спільнота людей, які беруть участь у формуванні органів державної влади, впливають на визначення політики держави і здійснюють над нею контроль" [10, с. 47]. Натомість *державою* – це "тип політичної організації" [Там само, с. 54], що утримує систему політичних норм і згуртовує населення, котре живе на певній території та підкоряється політичній владі. Причетність до держави з'являється у людини завдяки набуттю статусу громадянства. У широкому розумінні слова *демократична держава* – це така форма суспільного правління, у якій влада реально належить народу, точніше його найкращим представникам; тоді суб'єктом делегованої влади є народ, що у випадку з Україною залишається стратегічним наміром.

Загалом слово громадянин походить від російського "гром" та українського "грим" й поз-

начає соціального індивіда, котрий пробуджується задля спільної, загальної справи. У цьому сенсі, коли людина стає громадянином, який відповідає за все що відбувається довкола, то в його особі, через здійснювані поведінку, діяльність, спілкування і вчинки, й просинається “клітинка” громадянського суспільства. Так утверджується громадянськість, котра передбачає відповідальність як суб’єкту дотичності кожного до багатоаспектного щоденного життя країни.

Одна з найістотніших турбот сучасного українського – “перехідного” і нестабільного – суспільства – проблема його самоусвідомлення, самоідентифікації та самоорганізації в якісно новому геополітичному та соціокультурному контекстах. Визначення стратегічних і тактичних орієнтирів суспільного поступу, вироблення моделі “бажаного стану” суспільних структур та інститутів, з’ясування дієвих умов, чинників та засобів його досягнення – головне завдання як українських суспільствознавців, політиків, державників, так і молоді й народного загалу в цілому.

Демократія у сучасному розумінні являє собою систему державних, громадських, ідеологічних інституцій, покликаних забезпечити не лише народоправління, а й створити всі потрібні умови для цивілізованого життя різних поколінь людей. Вона зреалізовує свій позитивний потенціал, якщо набуває соціального спрямування та змісту (на відміну від формальної, ритуальної чи удаваної демократії, де влада – “річ не лише у собі”, а й “для себе”). Сакралізація демократії – річ небезпечна. Джон Стюарт Міль ще у 1859 році говорив, що державний діяч, обраний більшістю, – це вже заздалегідь “посередність”, адже маса надає перевагу не кращому, а тому, хто більше схожий на неї, на “масову людину”.

Вивільнення громадянського суспільства з під державного тиску передбачає наявність ефективних форм участі молоді в управлінні суспільним життям (прикладом тут є корпоративна демократія, система рад, пряма демократія, представницька демократія). Обрані народом депутати покликані здійснювати законодавче забезпечення загальнонародних інтересів і контролювати урядове виконання відповідних законів, а не задовольняти особисті чи групові інтереси. У розвинених формах сучасна демократія – це не тільки політична, а й винятково важлива моральна цінність, широкі можливості народного воле-

виявлення, зреалізування свобод. Свобода має місце лише там, де життя кожного ґрунтується на законі (І. Кант). Свобода людини вільно ходити вулицями, у т. ч. і вночі, важливіша для неї за будь-яку абстрактно величну свободу.

Проблема для України полягає не у пошуках політичного ідеалу, а у потребі з допомогою сучасної молоді сформувати демократичну культуру народу. Цінність демократії не в тому, що вона є владою всіх, а в тому, що надає свободу громадянам усіх вікових груп. У цьому аналітичному контексті взірцями політичного досвіду є “громадське самоуправління”, маґдебурзьке право, конституція Пилипа Орлика. Воднораз запобігти загрозам бюрократичного свавілля покликані система громадського контролю, гласність, свобода преси, неангажовані журналісти.

Сьогодні, на жаль, Україна залишається державою з низьким індексом демократії. Труднощі адекватних позитивних перетворень пов’язані як із неспроможністю влади повно звільнити від контролю та “ручного” управління перебіг демократичних процесів, так і з психологічною неготовністю громадян, особливо молодого покоління, до широкого використання у щоденному житті чинних прав і свобод, що зафіксовані в Конституції України та інших нормативних актах.

Відсутність належної правової бази, а ще більше – масове недотримання “букви закону” – фактично нездоланні проблеми на шляху України до європейського геополітичного простору. Психологічно та політично ситуацію істотно ускладнює дія правової норми щодо недоторканості депутатів Верховної Ради, що підриває прозорі засади діяльності загальнонаціональної системи правосуддя. Загалом партії не несуть юридичної відповідальності ні за політичний психоз та інформаційне бомбування населення під час виборів, ані за невиконання своїх партійних програм. Уже сьогодні зрозуміло, що прийнятий у 2005 році Кодекс адміністративного судочинства не виконується належним чином. Усе це, на фоні майже тотальної підконтрольності органів судочинства з боку виконавчої і почасти законодавчої гілок влади, спричинює закономірний результат: нині Україна є *неправовою державою*.

Україні потрібен широкий безперервний соціальний діалог, скажімо такий, який має місце, починаючи з 30-х років ХХ століття, у Швеції. Тоді у цій країні він був організований у формі тристороннього органу (уряд – кон-

1 – Громадянське суспільство:

спільнота людей, котрі беруть участь у формуванні органів державної влади, впливають на визначення політики держави, здійснюють над нею контроль, керуються як ідеологічними, так і буденними мотивами

2 – Громадянська свідомість:

спосіб ставлення до системи громадянських цінностей, що регулює різні форми активності (поведінка, діяльність, спілкування, вчинки тощо)

4 – Громадянська відповідальність:

найзагальніша властивість особистості, у котрій інтегровані утворення свідомості та самосвідомості, а також взаємопоєднані такі компоненти, як когнітивний, емоційно-мотиваційний, поведінково-вольовий, морально-духовний

3 – Громадянська самосвідомість:

усвідомлення себе як носія громадянських вартостей та ставлення до себе як суб'єкта цих цінностей, котрий активно їх обстоює у процесі суспільного життя

Рис.

Базові передумови становлення громадянської відповідальності молоді

федерація роботодавців – профспілки), котрий погоджував основні параметри економічної і соціальної політики, умови праці та рівень її оплати. З тих пір зазначений діалог залишається основою соціально-економічного устрою країни. Кожен з проектів публічної політики (насамперед, проекти бюджетів), ще до схвалення їх урядом (а пізніше парламентом, як того вимагає законодавство), піддаються публічному обговоренню в якомога ширшому колі, включаючи структури урядової адміністрації, політичні партії та органи самоврядування.

Соціально-психологічний аналіз стану українського соціуму дає змогу стверджувати, що Україна, навіть після Помаранчевої революції, залишається державою *недемократичною, неправовою, несоціальною й негуманною*, а громадянське суспільство не виявляє себе належним чином, тому що є підконтрольним владі. Відповідно до цього має місце обмеження простору активного долучення молоді до громадянського життя суспільства, що природно не стимулює розгортання процесу її особистісної відповідальності на всіх рівнях соціальної взаємодії – від сім'ї до організацій, товариств, спілок, партій тощо. Загалом існує пряма залежність між формами та організованостями громадянського суспільства і ступенем відповідальності населення за те, що відбувається у державі. Чим глибший вияв громадянськості має народ, тим дієвіша громадянська відповідальність кожного.

За умов існування повноцінного громадянського суспільства і демократичної держави молоде покоління мало б змогу формувати та виявляти високий рівень громадянської свідомості та самосвідомості, а отже зростала б їхня відповідальність. Таке припущення дало змогу визначити базові передумови станов-

лення громадянської відповідальності молоді (*рис.*). Перша – це наявність громадянського суспільства, котре, як відомо, інтегрує індивіда і державу й водночас не отожднюється та не відокремлюється від неї. Воно охоплює ту “масу народонаселення, яка, керуючись, з одного боку, ідеологічними мотивами, а з іншого – щонайголовніше – буденними, тобто правовими, естетичними, науковими, моральними й становить підґрунтя реального соціального буття” [7, с. 84, 85]. Іншими словами, громадянське суспільство уможливує таку життєдіяльність кожного громадянина, котра своїми цілями, змістом і формами організовує перебіг як суспільного, у т. ч. політичного, повсякдення, так і будь-якої іншої міжсуб'єктної чи міжгрупової взаємодії.

Громадянська свідомість формується у громадянському суспільстві, являє собою властивий людині *спосіб ставлення до об'єктивної дійсності* і водночас форму відображення реальності за допомогою об'єктивованого у слові суспільно виробленого знання, регулює її форми активності та дає змогу передбачити результат своєї дії як усвідомлену мету. Як базова передумова, ця свідомість відноситься до фактів, явищ і процесів суспільного життя і допомагає конкретним індивідам, у т. ч. молоді, “орієнтуватися у політичній реальності (пізнавальна функція) і регулювати свої стосунки з оточенням (практична функція)” [10, с. 165].

Конкретною основою становлення громадянської свідомості молоді у процесі політичної участі можуть бути: а) зразки політичної поведінки інших, зміст якої зумовлює успіх під час досягнення цілей; б) як власні, так і групові потреби та інтереси; в) форми спільної та індивідуальної політичної діяльності, яка дає змогу реалізувати їхні бажання, інтереси,

потреби, мотиви; г) суспільно-політична практика, наприклад, участь у виборах (агітатори, спостерігачі, члени дільничих комісій тощо). Внаслідок цього формується політичний досвід, котрий виявляється у вигляді політичної позиції чи інтелектуального самовизначення, які спрямовані на освоєння та обстоювання канонів і правил політичного життя. При цьому політичні знання можуть бути: а) буденні (не інтегровані у цілісність, але практичні), б) наукові (являють собою результат цілеспрямованих досліджень) та в) синтетичні (поєднують практичні і наукові). Коли молодь керується останніми, то її громадянська свідомість характеризується аналітичністю, виваженістю, різнобічністю.

Примітно те, що громадянська самосвідомість студентської молоді фокусується навколо процесів *усвідомлення* “себе як носія громадянських цінностей та ставлення до себе як суб’єкта цих вартостей” [12, с. 10]. Процес їхнього самоусвідомлення здійснюється переважно на особистісному рівні виконання громадянських завдань та соціальних дій, а також взаємодії з іншими, у результаті чого й виникає усвідомлене ставлення молоді до власних потреб і здібностей, потягів і мотивів поведінки, переживань і думок, дій і вчинків. Крім того, “розвиток свідомості й самосвідомості, – пише Г.С. Костюк, – є неперехідною умовою становлення людини як соціальної істоти...” [8, с. 142]. У зв’язку з цим С.Л. Рубінштейн стверджує, що важливим моментом, котрий центрується в контексті психологічного вивчення особистості, є проблема самосвідомості, оскільки від рівня її сформованості залежить те, якою мірою вона буде відповідальна за свої вчинки [11, с. 776–777].

І, насамкінець, укажемо ще на одну залежність: розвинута громадянська відповідальність дає змогу кожному внутрішньо зростати, творити власну долю і долю своєї країни. Вона постає як *найзагальніша властивість особистості*, в котрій поєднані утворення свідомості та самосвідомості, інтегровані всі її психічні функції та взаємодоповнюються не три, а чотири компоненти (когнітивний, емоційно-мотиваційний, поведінково-вольовий, морально-духовний) [див. 3]. Зокрема, перший, у феноменології вияву громадянської відповідальності студентської молоді, активізує перебіг *інтелектуально-пошукової активності*, другий – характеризує *готовність діяти* у конкретній ситуації та сприяє усвідом-

ленню актуальних громадянських потреб, третій – забезпечує функціонування конкретної *практичної активності*, системи *ставлень* до виконання обов’язків, четвертий – продукує *самоусвідомлення* себе як людини, котра керується, приймає до зреалізування та готова розповсюджувати громадянські цінності на фоні власної внутрішньої свободи не лише як суб’єкт цих вартостей, а й як особистість та індивідуальність окремих світоглядних моделей поведінки і діяльності.

Правомірність функціонування чотирикомпонентної структури громадянської відповідальності студентської молоді та аргументованість її базових передумов суголосні із юнганським принципом кватерності. “Кватерність К.Г. Юнг розумів як універсальний архетип, логічну передумову будь-якого цілісного судження. Наприклад, щоб описати горизонт як ціле, потрібно згадати чотири сторони світу... Чотири елементи трапляються всюди, і насамперед у людських психічних функціях: відчуття (сенсорика), мислення (логіка), почуття (етика, емоції), інтуїція (апріорне знання)... Кватерність... має структуру 3+1, у якій один з елементів займає особливе положення або має порівняно іншу природу... Саме четвертий, доповнюючи тих трьох, робить їх чимось єдиним, символізуючи Універсум” [5, с. 36–38]. У нашому випадку завершальним елементом є громадянська відповідальність (*див. рис.*) та її морально-духовний компонент як вершинні у даному дослідженні [3]. Загалом вищезазначені структурні компоненти відображають функціонально-динамічний вияв громадянської відповідальності молоді. Їх розгортання забезпечується певними *соціально-психологічними механізмами*.

2. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Громадянська відповідальність є значущим показником особистісної зрілості людини. У час молодості вперше виявляється спроможність особи активно й свідомо брати участь у житті суспільства, обстоювати принципи громадянської взаємодії, самоусвідомлювати свою роль у соціумі. Це дає змогу інтерпретувати її “готовність до громадянської самореалізації як новоутворення даного вікового періоду” [12, с. 8], а також як уміння проявляти відповідальну поведінку. Зрозуміло, що тут важливе

значення має як сім'я, так і процеси державницького, патріотично зорієнтованого навчання та виховання на складні форми самовдосконалення молодого покоління (розвиток самоактивності, громадянської свідомості та самосвідомості: її національний, правовий, екологічний, валеологічний аспекти (М.Й. Боришевський), формування обов'язку, ініціативи, внутрішньої свободи тощо).

Отож, для того щоб детальніше дослідити проблематику громадянської відповідальності молоді та виробити ефективні способи активізації, треба виокремити та проаналізувати дію певних механізмів її розвитку і пізнання. Зокрема, Л.І. Анциферова пише: "Дослідити динаміку психічного життя особистості – значить вивчити різні форми існування та самовтілення її у часі, *розкрити психологічні механізми* цього існування. Їх можна уявити собі як закріплені у психологічній організації особистості функціональні способи її перетворення, у результаті чого різні психологічні новоутворення, котрі підвищують або знижують рівень організованості особистісної системи, змінюють режим її функціонування [2, с. 8]. Провідними механізмами формування громадянської відповідальності молоді "як синтетичного критерія особистісної зрілості" (Б.Г. Ананьєв, В.О. Сухомлинський) є *персоналізація, персоніфікація* (за А.В. Петровським), *ідентифікація, менталізація, цілепокладання і рефлексія*.

Персоналізація (із лат. *persona* – особистість) розкриває ті процеси, внаслідок яких особа отримує ідеальне уявлення про життєдіяльність інших людей, має бажання стати особистістю і може постати нею у ситуаціях реальної суспільної взаємодії (за А.В. Петровським). Так, через вчинкові дії, відбувається сходження молодої людини на особистісний рівень, під час якого вона набуває життєвих індивідуальнісних рис. У нашому випадку цей механізм дає змогу показати, яким чином молодь у процесі громадянського самовиявлення *зосереджує увагу на відомих персоналіях* (і не тільки сьогодення чи попередніх століть), а точніше – на *взірцях їхньої громадянської позиції*. Наприклад, для окремої когорти молоді високий рівень національного державотворення співвідноситься із козацьким періодом, коли жили такі яскраві особистості, як Сагайдачний чи Калнишевський та інші гетьмани України. У процесі дії зазначеного механізму основним спонукальним чинником

виявляється та духовна сила, в котрій персоніфікований погляд втілюється так глибоко, що здобутки яскравої людини стають менш важливіші, ніж її ідея, утвердження якої не завершується навіть після смерті її носія. "Стосовно історії України феномени "козацтва", "кобзарства" та інші є дієвим фактором розвитку громадянської свідомості та самосвідомості у разі ототожнення людиною себе з ідеями, що їх втілюють ці явища" [12, с. 8].

Під час дії механізму персоналізації в молодого покоління здебільшого виявляються такі *моменти*: а) інколи воно здатне зосереджувати увагу на ідеалах не лише реальної людини, а й на міфічних чи літературних персонажах, що часто має дієвіший вплив порівняно з особою, яка жила раніше чи живе сьогодні; б) *деперсоналізації* (неприйняття людини, а тому відокремлення чи відмежування її від створеного нею продукту праці) та в) *персоналізації* (одночасне приписування собі чужих здобутків, тоді як делегування думкою власних недоліків іншим).

Природно, що молодь різною мірою виявляє потребу (наприклад, викликана тим, щоб стати особистістю) і здатність (набір індивідуально-психічних особливостей, котрі дозволяють здійснювати важливі дії та операції, які змінюють внутрішній світ навколишніх) до персоналізації. Успішний метод задоволення цієї потреби – це долучення її до діяльності, в котрій задіюється наявний інтелектуальний потенціал, оскільки саме так юна особа продовжує себе в інших. Здебільшого особистісна персоналізація зароджується й розвивається у колективі, щонайперше за умов виконання суспільно важливих справ. Ось чому молодь активно бере участь у роботі громадських спілок, неформальних рухів, молодіжних організацій, так чи інакше долучається до політичних акцій. Існує ще й такий відомий факт: в угрупованнях низького рівня розвитку персоналізація лідера інколи стає передумовою деперсоналізації інших членів.

Наступний механізм, що впливає на формування громадянської відповідальності молоді, – *персоніфікація*. Його первинна суть полягає в наділенні тварин, рослин, понять, предметів і явищ природи людськими властивостями. Свого часу К.Г. Юнг пов'язував аналізований феномен із несвідомою ідентифікацією. Із цього погляду, персоніфікація – це будь-яке поняття чи явище, що конкретизується чи знаходять зображення у чомусь живому,

ковітальному, або “процес одухотворення, надання людських характеристик неживій природі” [12, с. 8]. Дуже часто цей феномен застосовується під час опису природи, яка наділяється тими чи іншими людськими рисами, тобто “оживає”, суб’єктивується. Наприклад, “батьківщина як жива істота “стає матір’ю”, де кожна квіточка “пахне”, берізка “плаче”, а Земля надає сили” [Там само, с. 8]. У поезіях багатьох письменників також використовується явище персоніфікації. Зокрема, О.М. Горький пише: “море сміялось”, а О.С. Пушкін вдається до такого вислову: “Нева вздувалась і ревела, ... на місто кинулась...”.

У цьому змістовому контексті значущим є таке емпіричне узагальнення: у процесі громадянської відповідальності молодь задіюється чи приймає результати діяльності інших, часто наповнює їх одухотвореним змістом з допомогою явища персоніфікації, а тому виникає своєрідне “силове поле особистості” (А.В. Петровський). Це впливає на *формування ставлень, світоглядних цінностей*, з’являється “громадянський патріотизм людини як духовний фактор економічної міцності країни та її обороноздатності” [Там само, с. 8], масово утверджується почуття “Ми”, “Разом”, а не “Я”, смислово збагачується не лише Я-свідомість, а й Ми-свідомість.

А. Ребер характеризує персоніфікацію як приписування людських чи особистісних рис деякій “абстракції”. Останньою, скажімо, стосовно молоді, може постати важлива для неї соціальна структура, чи референтна група. Персоніфікація часто трансформується в механізм взаємодії чи ефективного переконання на користь чогось значущого для держави. Цей феномен доповнює соціальну, т.ч. політичну, дійсність традиціями, нормами і правилами дій, використовується для стимуляції політичної участі різних верств населення через засоби пропаганди. Прикладом тут може бути і *пряма персоніфікація* товарів під час реклами (телевізор “говорить” людською мовою, “танцює” і “переконує” за кого голосувати). Такими моментами особливо захоплюється молодь.

Водночас вияви феноменів персоніфікації та персоналізації, особливо для молоді, можуть мати і негативний відтінок, оскільки вони, здебільшого, – імпульсивна когорта людей. Сильне зациклення на окремих персоналіях та зразках їхньої поведінки чи емоційно нерациональна віра у надумані явища не дає змоги об’єктивно оцінювати ситуацію. Тоді так

акцентується особа стає “закритою”, існує у своїй “колбі”, не приймає інших позицій, “відгороджується” від них, у результаті чого зникає емпатія і повноцінна рефлексія буденних подій.

У розвитку громадянської відповідальності важливе значення мають і механізми *ідентифікації, цілепокладання, менталізації та рефлексії*. Перший, в аналізованому випадку, пояснює процес оволодіння молоддю рисами своєї спільноти, додання до неї особистісних властивостей, ототожнення їх з конкретними громадянами країни, їхньою життєдіяльністю. Це впливає на соціальну дійсність та форми політичної участі, що мають відмінний характер між різними регіонами України. Якщо під час персоналізації відбувається зосередження на відомих особистостях, то у процесі ідентифікації виникає ототожнення з іншою людиною, групою й, відповідно, з їхніми ідеалами. Коли задіюється цей механізм, то молодь починає копіювати чужі, але значущі для неї думки, почуття, дії (А. Бандура), цінності, досвід. Соціальні психологи і політологи вважають, що таке уподібнення має багато позитивного, тому що ефективно здійснюється міжособистісна регуляція поведінки індивідів, виникає злагода, згуртованість, взаєморозуміння. Крім того, за умов копіювання формуються групові норми і цінності як джерело прогресу і стабільності суспільних відносин (Г. Тард).

Громадянська відповідальність ґрунтується і на механізмі *цілепокладання*, який охоплює “сміслоутворювальний зміст практики, що полягає у формуванні цілі як суб’єктивно-ідеального образу бажаного (цілеформування) і втіленні її в об’єктивно-реальному результаті діяльності (цілереалізація)” [13, с. 755]. Для того щоб здійснити громадянський вчинок (наприклад, бажання працювати за обраним фахом на користь батьківщини, проголосувати і підтримати обраного претендента в депутати, тобто агітувати, реалізовувати програму передвиборчих дій), молода людина має свідомо визначити мету, розробити програму дій щодо його виконання, тобто задіяти процес власного *цілеформування*. Коли ціль утілюється в реальну суспільну діяльність, то відбувається *цілереалізація*, котра розв’язує внутрішні та зовнішні суперечності між суб’єктом громадянської дії та об’єктом – змістом діяльності. Тому ціль “ініціює у психіці індивіда процес цілепокладання – вибудовування послідовності дій, котрі здатні наблизити його до реального

досягнення бажаного” [6, с. 71]. Суспільна ціль характеризується “детальністю” [Там само], тобто вказує на те, за який час, у який спосіб та з допомогою яких засобів треба здійснювати відповідні дії, а також вирізняється “структурованістю майбутнього” [Там само], розвиваючи уявлення кожного про перспективи подальшої діяльності. Загалом процес цілепокладання інтенсифікує формування громадянськості молоді, оскільки, ставлячи перед собою цілі, кожен її представник аналізує шляхи їх досягнення за конкретних умов сьогодення.

У зв’язку з цим Н.Ф. Наумова зазначає, що “цілепокладання як пов’язаний із свідомістю і самосвідомістю... механізм поведінки – важливий елемент людської діяльності...” [9, с. 91]. Тут вступають у дію як процеси сприйняття, мислення, пам’яті тощо, так і морально-етичні мотиви, вчинкові інтенції. Тому цілепокладання ґрунтується на чітко спрямованій смислової роботі, яка спричиняє відповідний результат і завершується смислово-вчинковим обміном. Це означає, що молодь постійно обмінюється набутиим соціально-культурним досвідом, у результаті чого у кожного закріплюється певне суб’єктивне ставлення до своєї і партнерської праці, а у підсумку забезпечує порозуміння. Тому цілепокладання пов’язане із наявністю в громадян задуму перебудови суспільного життя, який давав би змогу кожному рухатися у краще майбутнє, самопроектувати й реалізувати спільну мету державотворення. До цього циклу долучається сфера особистісних смислів (вони стимулюють пошук сенсу життя загалом), котрі наповнюються унікальністю та непересічністю, а тому виникає самовизначення молодої людини та формується її індивідуальність. Водночас процес цілепокладання надає цінності та значення продуктам громадянських учинкових дій молоді, у яких відображаються її потребо-мотиваційні форми-інтереси, бажання, мотиви, інтенції.

У підсумку всі громадянські вчинки молоді так чи інакше втілені в конкретний культурно-етнічний контекст. Тому громадянськість залежить і від *механізму менталізації*. Загалом термін “ментальний” належить до того змісту життя людини, котрий стосується її глибинних детермінант внутрішнього світу. Згідно із психоаналітичною теорією З. Фрейда, в ньому, передусім, наявні неусвідомлені потяги, котрі виявляються в обмовках, описах, сновидіннях, забуваннях та довільному проду-

куванні незвичних асоціацій чи психічних образів [14]. Відповідно до аналітичного підходу К.Г. Юнга, у структурі особистості, крім Еґо як центру сфери свідомості та особистого несвідомого (пригнічені конфлікти), є чи не найглибший пласт психіки – колективне несвідоме, у якому в формі архетипів, або первинних психічних образів (“персона”, “тінь”, “самість”, “мудрець” та ін.), утримується увесь духовний спадок людської еволюції – сліди емоцій і пам’яті, думок і переживань [16; 17]. Як зазначає О.А. Донченко, “однією з надзвичайних здогадок Юнга є визнання того факту, що ми народжуємося не тільки з біологічною, а й із психічною спадковістю, яка визначає наші поведінку та досвід. Тому колективне несвідоме утримує психічний матеріал, котрий не виникає в особистому досвіді..., воно мов повітря, яким дихають всі і який не належить нікому” [4, с. 15].

З погляду науковців світ ментальності за своєю сутністю має інтерсуб’єктивний характер. А це означає, що він утримує велику кількість психічних процесів, утворень і механізмів, які усвідомлюються і раціоналізуються частково й фрагментарно. Звідси надскладна структурна організація психосоціального змісту ментальності, що динамічно поєднує у знятому вигляді опозиційні характеристики життя і діяльності людини – природне і культурне, емоційне і раціональне, несвідоме і свідоме, індивідуальне і суспільне, унікальне й універсальне, інстинктивне і духовне” [15, с. 41].

Водночас ментальність – це також соціально-психологічна самоорганізація представників певної культурної традиції, що характеризується єдністю їхніх установок, переживань, думок, почуттів і виявляється в тотожності світосприйняття і світобачення. Вона визначає той рівень суспільної свідомості, на якому думки не відділені від емоцій, почуття від вольових дій, учинки від загального поступу життєактивності, а тому люди користуються латентними звичками і прийомами усвідомлення, не помічаючи цього, не вдумуючись у їх суть, не зважаючи на ступінь їх логічної обґрунтованості. Тому ментальність – складний природно-соціальний продукт духовного життя нації, якість якого визначають: а) природні умови життя, б) традиції та історично усталені моделі поведінки представників одного етносу, в) соціальні інститути (структури) і г) культурні стратегіми індивідуального розвитку і самореалізації нації. Менталітет як

сутнісна форма вияву ментальності – не стільки набутий результат людських відносин і поведінки, скільки очікування цього результату, який повинен статися на основі визначальних програм і доктрин розвитку різних сфер суспільного життя (ідеологія, політика, освіта тощо). Відтак перший – квінтесенція культури народу, категорія не лише психологічна, а й соціальна і навіть моральна.

Націю, на думку А.В. Фурмана, консолідують чотири соціальні інститути – держава, школа, церква і сім'я. Своєрідним знаменником зазначеної четвертинності є національна ментальність, котра пронизує самі *підвалини соціального життя громадян*. Тому зміст їхнього буття залежить, з одного боку, від ментального потенціалу суспільства загалом, а з другого – від пріоритетів культурного простору кожного навчального закладу зокрема. Останній має відтворювати в наступному поколінні кращі соціально-культурні традиції нації, моральні норми, світоглядні цінності, а не завантажувати психіку молодого покоління лише інформаційними знаннями, що з часом забуваються, оскільки не відпрацьовані у свідомості на рівні ліміту (норм) і не зреалізовані у практиці життя.

Примітно, що у процесі політичної участі молоді виявляється сам “факт усвідомлення особливостей своєї етнічної групи, що не містить упередження проти інших. Але коли оцінюється стороння група, то можливе спотворення її уявлень про неї. Психологічно при цьому виникає явище етноцентризму – схильності сприймати усі життєві явища з позиції “своєї” етнічної групи, котра розглядається як еталон” [1, с. 168]. Тому за допомогою цього феномена можна пояснити політичні розбіжності між молоддю західного, центрального і південно-східного регіонів України [3].

Високий рівень громадянської відповідальності актуалізується *механізмом рефлексії*, тобто усвідомленням молоддю своїх учинків і того, як вона сприймається оточенням. Крім того, коли людина досягає рефлексивного рівня буденної мислєдїяльності, то розуміє, що стає творцем не тільки власної долі, а й своєї країни, принаймні свого найближчого довкілля – батьківщини.

Отож формування громадянської відповідальності молоді стимулюється кількома соціально-психологічними механізмами, що взаємонакладаються один на одного у процесі різноманітного вчинкового діяння. Вони дають

змогу розвинути та закріпити різні психологічні новоутворення у внутрішньому світі особистості, підвищувати чи знижувати рівень організованості людини загалом. *Висока громадянська відповідальність*, на нашу думку, постає у вигляді активного, наповненого смыслом і сенсом, життя, яке суб'єкт спрямовує на постійне вдосконалення себе як громадянина країни, виявляє соціальну самореалізацію через освіченість, суспільну спрямованість та громадянську позицію. Зазначені механізми мають вплив і на становлення модальностей Я-концепції молоді.

3. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ НЕЗАЛЕЖНОГО І ВЗАЄМОЗАЛЕЖНОГО Я У ФОРМУВАННІ ІНДИВІДУАЛІСТСЬКО ЧИ КОЛЕКТИВІСТСЬКО СПРЯМОВАНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Входження молоді у політичне життя опосередковане впливом культури, що коротко обґрунтовано нами через механізм менталізації. Коли особа розвивається всередині певної культури, то очевидно, що остання формує, обмежує і водночас зумовлює її відчуття Я так, що Я-концепція стає самобутньою саме у цьому ціннісному докїллі. Адже культура спричинює політичну поведінку, думки та відчуття молоді не безпосередньо, а через персоніфіковані Я-концепції її представників.

Загалом вітакультурні умови проживання різуче відрізняються залежно від регіону, місцевості, облаштованості земельних ділянок. Різні умови природно формують у своїх представників відмінні модальності Я-концепцій (щонайперше, незалежне і взаємозалежне Я), котрі впливають на всі інші аспекти індивідуальної життєдїяльності молоді. Це пов'язано з тим, що в різних мікросоціумах існують самобутні системи норм чи поглядів на життя, а тому кожен свідомий громадянин інтегрує, синтезує і координує власний світ індивідуальним чином, утверджуючи своїм єством непересічний світ особистості.

Психологія західних культур всіляко підтримує *самобутність Я*, тобто вміння кожного бути самим собою. Стверджується, що життя буде багатим, якщо людина правдиво визначить свої можливі Я і повірить у власні сили *особистісного контролю*. Крім того, на Заході переконані, що не варто наслідувати тому, що чекає від нас оточення. Треба в будь-якій

ситуації бути самодостатньою особистістю і шукати своє, унікальне і непересічне, щастя, а головне – мати і робити свою справу. Щоб любити інших, спочатку потрібно виробити у собі пристрасно-ціннісне самоставлення, тобто оволодіти своєрідним психологічним мистецтвом *вміти любити себе* будь-що і будь-де.

Люди закономірно відрізняються не тільки індивідуальними Я-концепціями, а й соціальним розумінням та особистісним прийняттям сфери *незалежного Я*. Так, в індивідуалістських культурах Заходу пропагується всіляке його схвалення, а в країнах СНД підтримується взаємозалежне Я. Ці протилежні настановлення-традиції сприяють культурному розмежуванню народів та окремих індивідів у їхній *громадянській поведінці*, що породжує індивідуальні відмінності у вияві відповідальності перед суспільством юних громадян. Так, у першому випадку особа оцінює і бачить навколишній світ винятково через формат власного Я, у т. ч. переживань, думок, дій; у другому – більшою мірою відчуває приналежність до будь-чого чи будь-кого. Навіть відірвана від дому і сім'ї, колег і вірних друзів, вона не повно позбавляється тих соціальних зв'язків, які визначили і продовжують визначати, хто вона є. Відтак у кожній людині наявне не одне, а кілька Я: Я з батьками, Я на роботі, Я з товаришем, Я у політиці та ін. При цьому взаємозалежне Я перебуває у *соціозалежності*, первинно спричинене міжсуб'єктивними контактами. Звідси *мета громадянського суспільства*: не стільки збагачувати і розширювати Я молоді, скільки забезпечувати досягнення її представниками гармонії між оточенням і самопідтримкою.

Загалом в індивідуалістському суспільстві соціалізація спрямована на те, щоб людина могла стати унікальною особистістю, позитивно виявила себе, реалізувала кращий потенціал внутрішнього Я і домоглася у житті власної благородної мети. Ці культурні завдання вироблялися протягом багатовікової історії і сприяли формуванню *незалежного конструкта Я* кожного. Останній зосереджує увагу молодої людини на особистих, внутрішніх атрибутах – індивідуальних здібностях, інтелекті, особистісних рисах, котрі виявляються публічно й підтверджуються шляхом соціального порівняння. *Незалежний конструкт Я* – це процес зосередження індивіда на власних, головних внутрішніх властивостях, тобто на персональних спроможностях та особистісних властивостях, які демонструються привселюдно та порівнюються з іншими.

Дія *взаємозалежного конструкта Я* повно визначається контекстом. Закономірно, що

такі особи майже не зосереджуються на своїх внутрішніх атрибутах, сприймають себе лише у лоні соціальних взаємостосунків, а їх вибір, думки, дія, багато в чому залежить від закладених культурно-сімейних традицій. Напротивагу їм ті, кому притаманне незалежне Я розглядають власні риси і самохарактеристики як найбільш важливу інформацію, що самодостатньо задовольняє інтерес до себе.

Отож саме Я кожного допомагає організувати соціальне мислення молоді і дає енергію культурно зорганізованій суспільній поведінці певного ступеня відповідальності. Якщо для розвинутих західних держав характерним є *індивідуалізм*, то це вказує на умови достатку, урбанізму та інтенсивного впливу засобів масової інформації, а відтак свідчить про переважну наявність індивідуалістично спрямованої відповідальності / безвідповідальності. У країнах СНД перевага надається *колективізму*, тому тут цінується благополуччя груп – сімейних, кланових, трудових, що унаочнює колективістську відповідальність / безвідповідальність. Не дивно, що крос-культурні психологи стверджують, що закладений у життєздійснення етносу індивідуалізм чи колективізм істотно впливає на *становлення громадянської відповідальності*, змістовність соціальних взаємостосунків та методи виховання дітей.

Індивідуалістично відповідальна молодь зберігає свою ідентичність, відчуття власного Я, навіть тоді, коли вона залишає сім'ю, друзів, роботу. Це відбувається через її прагнення ще в юності відділитися від батьків й у такий спосіб зміцнити свій образ Я. Для колективістської відповідальності саме суспільні зв'язки зумовлюють поведінку та вчинкові дії особистості, допомагають визначити, чого вона бажає і хто вона є. У цьому аспекті проблемного аналізу зрозуміло, чому в індивідуалістичних культурах батьки і школа навчають молодь незалежності та самостійному мисленню. Адже там вважається нормальним, що вихованці самі вибирають собі приятелів, планують майбутнє, прагнуть залишити батьківський дім. Школа також навчає дитину визначати власні цінності і думати самостійно. Колективістські культури, навпаки, намагаються будь-що зберегти сім'ю, піклуються про старше покоління та дітей, родинний добробут.

Отож кожна культурна традиція має певні переваги й недоліки. Зокрема, в індивідуалістів більше випадків самотності, розлучень, убивств і стресових та депресивних станів, оскільки не має прив'язаності до іншого, тобто майже відсутні процеси емпатії (співпереживання) та ідентифікації. Крім того, *залежність* – це не обов'язково *безпомічність* чи *неможливість контролювати ситуацію*. Часто під

Таблиця

Результати діагностичного обстеження студентів і старшокласників різних регіонів України за проєктивними методиками “Незалежне і взаємозалежне Я”, “Я – соціально-символічні завдання” (лютий 2008 року, вибірка 300 осіб)

Регіони України, освітні заклади	Модальності Я-концепції, у %		Соціокультурні орієнтири відповідальності, у %	
	Незалежне Я	Взаємозалежне Я	Індивідуалісти	Колективісти
Центральний: Академічний ліцей при Запорізькому національному університеті (вибірка 100 осіб)	13	87	22	78
Південний: Кримський гуманітарний університет (вибірка 100 осіб)	9	91	17	83
Західний: Тернопільська філія Європейського університету і Тернопільський національний економічний університет (вибірка 100 осіб)	18	82	39	61

цим розуміють *взаємозалежність*. А це означає, що особа вміє цінувати близькі стосунки, бути чуйною, *відповідальною не тільки за себе, а й за інших*, здійснювати й отримувати підтримку. Іншими словами, це здатність визначати самих себе не лише як унікальну духовну самість, а й як союзника значущих людей.

Окремі соціологи, які прагнуть поєднати краще із колективістських та індивідуалістських цінностей, обґрунтовують концепцію *комунітаріанізму*. Остання збалансовує індивідуальні (повага до себе) та колективні (турбота про соціум) права на благополуччя суспільства. Але комунітаріаністи прагнуть також відмежуватися від крайнього полюсу індивідуалістів (“Роби все по-своєму” тощо). Адже необмежена свобода особистості руйнує соціальну тканину культури.

Під час проведеного нами дослідження за двома проєктивними методиками “Незалежне і взаємозалежне Я” та “Я – соціально-символічні завдання” [15а, с. 264, 265; 276–283], трьох регіонах України – західному, центральному і південному – брали участь студенти денної та заочної форм навчання, а також старшокласники (*див. табл.*). Це дало змогу встановити у них переважання взаємозалежності чи незалежності, наявність індивідуалізму чи колективізму. Вибірка складала 300 осіб. Зокрема, у кожному регіоні досліджувалося по 100 респондентів методом довільного вибору.

Обстежувані, які підлягали тестуванню, досліджувалися нами попередньо (вересень–жовтень 2007 року) на предмет визначення рівня відповідальності за авторською методикою “Наскільки відповідальна Ви особистість?” [див. 3]. Із результатів таблиці видно, що в молоді усіх регіонів переважає *взаємозалежне Я* (найбільший відсоток мають студенти Кримського гуманітарного університету, а най-

менший – західного) та чітко наявний вияв *колективізму*. Це означає, що молодь України у своїй більшості зважає й цінує близькі відносини, а рівень їхньої відповідальності колективістично й взаємозалежно спричинений.

1. Андреева Г.М. Социальная психология. Учебник для высших учебных заведений. – М.: Аспект Пресс, 1998. – 376 с.
2. Анцыферова Л.И. О динамическом подходе к психологическому изучению личности // Психол. журнал. – 1981. – Т. 2. – № 2. – С. 16–26.
3. Гуменюк О. Психологічний аналіз громадянської відповідальності особистості // Психологія і суспільство. – 2007. – № 4. – С. 81–92.
4. Донченко Е.А. Социетальная психика. – К.: Наукова думка, 1994. – 208 с.
5. Донченко О.А., Романенко Ю.В. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення). – К.: Либідь, 2001. – 334 с.
6. Колесов Д.В. Целостность и целеполагание. Феномен “тупикового успеха” // Мир психологии. – 2004. – № 4. – С. 70–78.
7. Комісаров В. Громадянське суспільство: виднокола істини чи форма політичної маніпуляції // Психологія і суспільство. – 2007. – № 1. – С. 81–85.
8. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Під ред. Л.М. Проколієнко. – К.: Рад. шк., 1989. – 608 с.
9. Наумова Н.Ф. Социологические и психологические аспекты целенаправленного поведения. – М.: Наука, 1988. – 200 с.
10. Рагозін М.П. Демократія від А до Я: словник-довідник. – Донецьк: Донбас, 2002. – 203 с.
11. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – М.: АНП РСФСР, 1946. – 704 с.
12. Снігур Л.А. Психологія становлення громадянськості особистості: Автореф. дис. ... докт. психол. наук: 19.00.07. – К., 2005. – 32 с.
13. Філософський словник / За ред. В.І. Шинкарука. – К.: Українська радянська енциклопедія. – 1986. – 798 с.
14. Фрейд З. Введение в психоанализ: Лекции. – М.: Наука, 1989. – 456 с.
15. Фурман А.В. Психокультура української ментальності. – Тернопіль: Економічна думка, 2002. – 132 с.
- 15а. Фурман А.В., Гуменюк О.Є. Психологія Я-концепції: Навчальний посібник. – Львів: Новий Світ-2000, 2006. – 360 с.
16. Юнг К.Г. Проблемы души нашего времени. – М.: Прогресс, 1993. – 310 с.
17. Юнг К.Г. Психологические типы. – М.: Прогресс, 1995. – 716 с.

Надійшла до редакції 17.03.2008.